

Relatie tussen religie, gezondheid en het omgaan met een aandoening

CNE Hartrevalidatie - 10 Oktober 2013

René van Leeuwen
Lectoraat Zorg & Zingeving

“Wat ik in de bijbel las gaf mij vertrouwen en ook rust. Ik zie het geloof tijdens mijn ziekte als een verrijking”

‘Voor mijn gevoel is er wel iets, maar niet in de vorm van god. Voor mij niet meer. Er is te veel gebeurd. Sterfgevallen in de familie, ik ziek’

bron: interviews oncologie, cardiologie, neurologie

*Elk mens die hef zich ‘n kruus te dragen
Op zich bennen die kruuzen precies eben groot
‘t verschil is, de iene hef der iene van piepschoem
en de ander die hef ‘m van lood.
tekst: Daniël Lohues*

Inhoud

- Plaatsbepaling/begripsvorming religie en spiritualiteit (R/S)
- Visie op plaats van zorg voor R/S in zorg
- Relatie tussen R/S en gezondheid: R/S thema's – onderzoek
- Spirituele zorg: richtlijn spirituele nood en aandacht voor R/S in intake/anamnese
- Ethiek van spirituele zorg

Levensbeschouwelijheid in Nederland

Bernts et al, God in Nederland, 2007; De Hart, Zwevende gelovigen, 2011

- 40% aangesloten bij kerk of godsdienstige groepering
- 60 % beschouwt zichzelf als gelovig/spiritueel mens
- 60 % gelooft in hogere macht

- +/- 10% ontkent ieder bestaan van god of hogere macht
- <25% voelt zich niet verwant tot welke levensbeschouwelijke stroming dan ook

‘Ik heb ook ervaren dat ik een ongelofelijke kracht heb gekregen. Ik dacht, dat is de natuur. Toen mijn omgeving instortte, werd ik sterker’

In: van Leeuwen, Interviews cardiologie, oncologie, neurologie

‘Een infarct komt vaak als een donderslag bij heldere hemel. Het confronteert de patiënt ook met de kwetsbaarheid van zijn/haar bestaan’

In: Jordens et al., Hightech en hartelijkheid (2012)

‘Naast het verzorgen van het hart ook aandacht het feit dat de patiënt soms moeite heeft om zich opnieuw in zijn leefwereld thuis/werk te integreren.’

de Jonge, ‘Geestelijk verzorger zei u....?’ (2012)

**Relatie tussen
religie/levensbeschouwing/spiritualiteit
/zingeving
gezondheid en het omgaan met een
aandoening**

Nieuwe spiritualiteit: persoonlijke ervaringen, subjectief beleefde noties van een hogere macht

Bernts, 2007, De Hart, 2011

- Cognitief: opvattingen over zin van het leven, wat is waarheid, holisme, magie
- Affectief: mystieke ervaringen, ervaren aanwezigheid hogere macht/god/God
- Gedrag: gespreksgroepen, internet, cursussen, beurzen, lectuur

Religieus en niet religieus
ingekleurd

Patiënt: 'waarom ben ik ziek'?

Verpleegkundige: 'u hebt een
hartinfarct gehad'

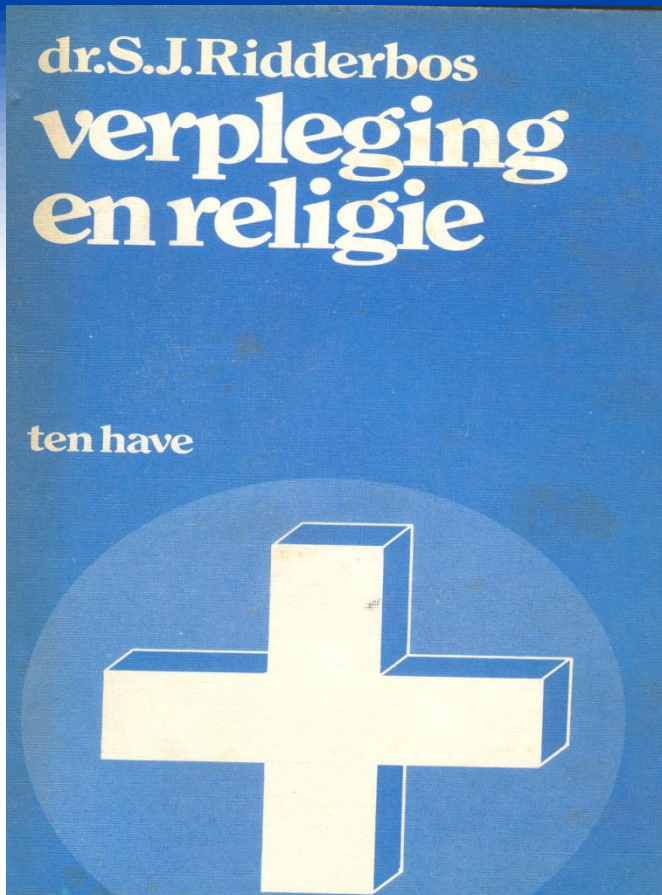
Patiënt: 'ja, maar waarom ik?'

Verpleegkundige: 'ik roep de
geestelijk verzorger wel even'

(vrij naar Bert Keizer, Het refrein is Hein)

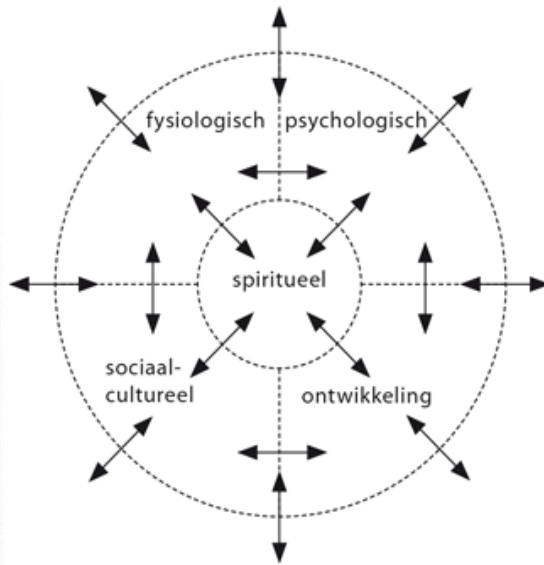
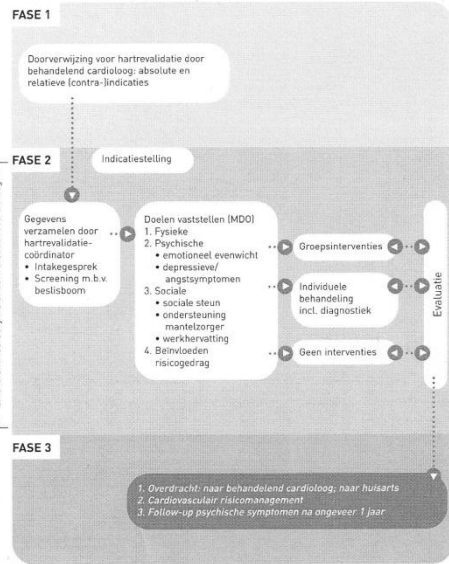

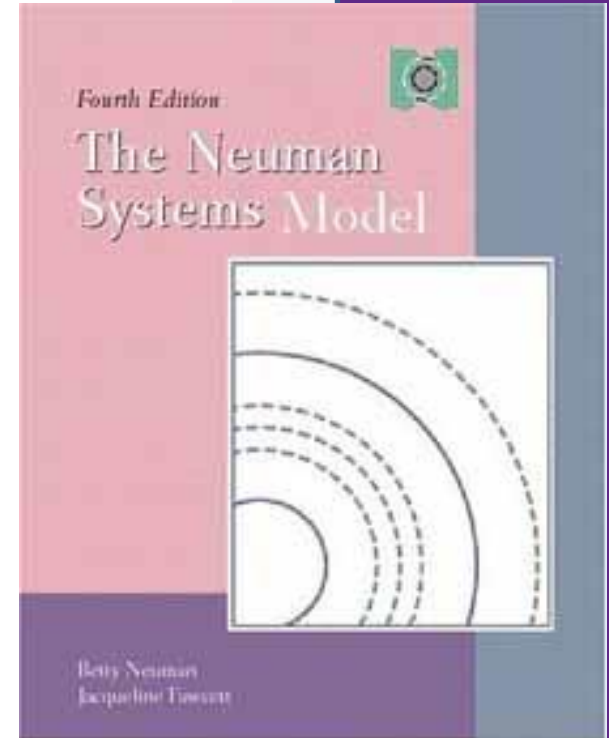
- Niet storen
- Niet meeluisteren
- Attent maken
- Dadelijk doorgeven

Verpleegkundige zorg: integrale zorg

Model hartrevalidatie: interventies

Figuur: Spiritualiteit: de verborgen dimensie

Vier lagen van betekenis

Richtlijn spirituele nood, 2010, VIKC

Mevrouw de Vries (60): "Ik lig 's nachts veel aan mijn man te denken"

Viervoudige focus:

Fysiek: Is er sprake van slapeloosheid? Moet hier iets aan gedaan worden?

Psychisch: Maakt mevrouw zich zorgen? Mist ze haar man? Is er sprake van verdriet of verlangen? Hoe heftig is dat?

Sociaal: Wat voor band is er tussen beiden? Hoe verloopt de communicatie? Is haar man zorgbehoefstig? Is mevrouw misschien weduwe?

Spiritueel: Wat betekent het voor haar om aan haar man te denken? Hoe ervaart ze de herinnering aan haar man? Maakt het haar weemoedig of ervaart ze er (ook) kracht door? Wat doet de stilte van de nacht haar?

Spiritualiteit in context van zorg

levensbeschouwing en zingeving

(Richtlijn Spirituele Nood, IKC 2010)

Spirituality is the dynamic dimension of human life that relates to the way persons (individual and community) experience, express and/or seek **meaning, purpose and transcendence**, and the way the **connect to** the moment, to self, to others, to nature, to the significant and/or sacred

Working definition spirituality: European Association of Palliative Care (EAPC)

Spirituele thema's in de zorg

Oncologie – SAIL

Zingeving
Vertrouwen
Aanvaarding
Zorg voor anderen
Verbondenheid met de natuur
Transcendente ervaringen
Spirituele activiteiten

(Jager Meezenbroek, 2010)

Oncologie, neurologie, cardiologie

- Geloof en levensbeschouwing
- Levensdoel en levensbalans
- Spirituele ervaringen en emoties
- Moed, hoop en groei
- Religieuze/spirituele praktijken
  - Relaties
- Oriëntatiebron

(Fitchett, 1995/van Leeuwen, 2008)

Palliatieve zorg

Ik – de ander
Doen – laten
Vasthouden – loslaten
Vergeven – vergeten
Geloven – weten

(Leget, 2008)

Verslaving

- Vechten
- Loslaten
- Toekomstperspectief
  - Autonomie
- Geloven in hogere macht
- Verbinding met anderen
- Verbinding met natuur

(Westrik, 1998)

Spirituele thema's

interviews oncologie, cardiologie, neurologie, (van Leeuwen, 2008)

<i>Spirituele thema's interviews</i>	<i>Spirituele categorieën</i> (Fitchett/Jochemsen)
Vertrouwen, kracht, levensvragen	Geloof en levensbeschouwing
Confrontatie, lot, verwerking, perspectief, levensgeschiedenis, sterven	Levensdoel en levensbalans
Existentiële angst, bezorgdheid, boosheid, verdriet, visioenen en beelden, lichamelijkheid	Ervaringen en emoties
Acceptatie, loslaten, positief denken, openheid, troost, vechten	Moed, hoop en groei
Gebed/meditatie, teksten/muziek, samenkomsten/stiltecentrum, rituelen/symbolen	Religieuze/spirituele gebruiken en gewoonten
Eenzaamheid, thuissituatie, lotgenoten, werk, familie/verwanten	Relaties
Godsbeeld, rol geloof bij beslissing rond behandeling	Oriëntatiebron en leidraad

Spiritualiteit/Religie S/R en gezondheid/welbevinden

Bron: PubMed

	Spirit* OR Religion
1993 – 1998	706
1998 – 2003	1243
2003 – 2008	1817
2008 – 2013	2147

	Heart OR Cardiac AND Spirit* OR Religion
1996 – 2004	27
2005 - 2013	48

Invloed spiritualiteit op gezondheid en welzijn

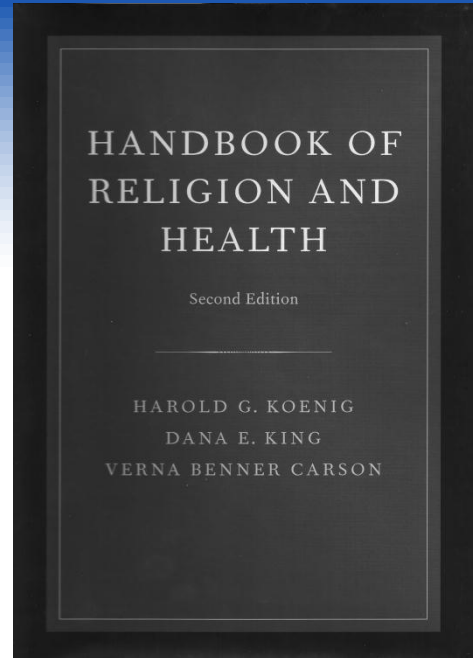
van Leeuwen. et al (2004), *Tijdschrift voor Gezondheidswetenschappen*

- Spirituele/religieuze coping +/-
- Welzijn (angst/depressie/sociale steun)
- Lichamelijke invloeden???

Handbook for religion and health, 2nd edition: studies vanaf 1990,
Koenig et al, 2012

S/R and Risk factors heart disease:

- + smoking/cholesterol/inflammatory markers/RR/activity/alcohol/diet/stress/optimism
and hope/hostility/anxiety/depression
- diabetes/weight

Mending broken hearts

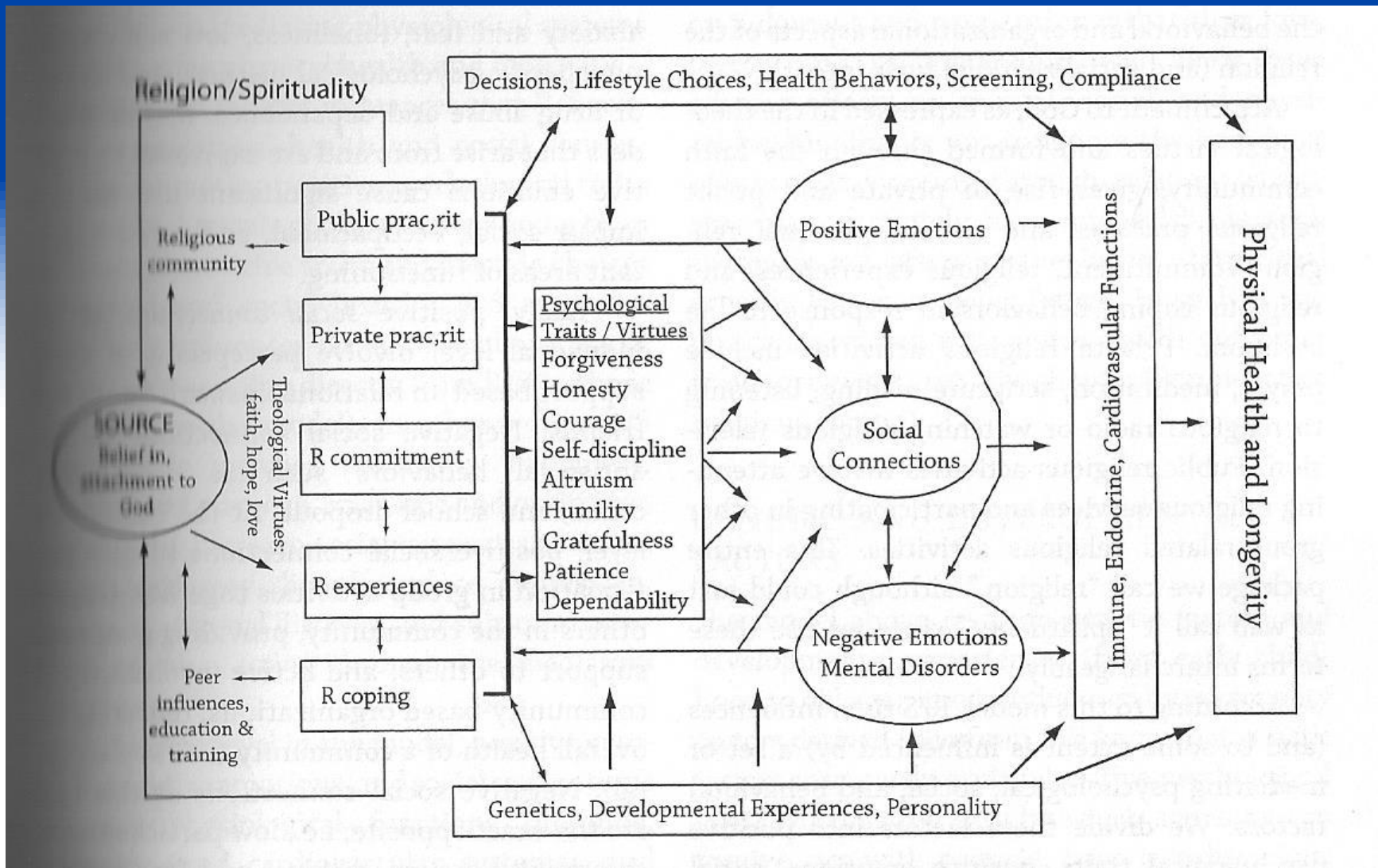
Review: Role of Spirituality in coping with Cardiac Illness 1991 – 2004 (n=26)
(Villagomez, 2006)

- 22 studies USA
- Volwassen patienten: Coronary Heart Disease (CHD), Acute Myocardial Infarction (AMI), Post Coronary Artery Bypass Graft (CABG), Effects Bloodpressure (BP), Healthy Heart Promotion, Heart Transplant, Congestive Heart Failure (CHF)
- Gebed als aanvullend alternatief op medische zorg
- Invloed Spiritualiteit op herstel en aanpassing: moed, innerlijke kracht, welbevinden, troost, positieve levenshouding, liefde, betere **coping (hulpbron)**
- Methodologisch:
  - vergelijking moeilijk
  - gebrek aan eenduidig conceptueel model
  - Missen van interventie studies die effecten spiritualiteit kunnen isoleren

Spirituality and Recovery from Cardiac Surgery: A Review

Mouch & Sonnega, 2012 (n=28/27 USA)

- Cardiac/heart surgery, CABG, heart disease, heart attack
- S/R geassocieerd met:
  - Lichamelijk: minder complicaties, kortere ligduur, toename lichamelijk functioneren, minder korte termijn mortaliteit
  - Psychisch: toename pre-operatief optimisme, minder post-operatieve depressie, minder post-operatieve distress
- Sommige studies: Geen positief effect, geen negatief effect, geen effect
- Gebed belangrijk coping mechanisme
- Methodologisch:
  - Conceptueel model??
  - Uiteenlopende methoden

Bron: Koenig et al (2012), Handbook for Religion and Health

kwalitatieve benadering

'Een hartinfarct is een acute confrontatie met de eindigheid van het bestaan. Terwijl tijdens de opname de nadruk ligt op de techniek, zit de patiënt in een ernstige existentiële crisis. Al het technische gedoe rond zijn bed weerhoudt hem ervan zijn nood aan de orde te stellen;

Maar spiritualiteit zou wel een centrale plaats in de latere hartrevalidatie moeten krijgen, bijvoorbeeld door te praten over het feit dat het eigenlijk volkomen toeval is dat je er nog bent.'

Bron: Trouw/P.R.J. Falger

Spirituele zorg

Zorg voor de spirituele dimensie bij de confrontatie met trauma, ziekte of verdriet, gericht op behoefte aan zingeving, eigenwaarde, geloofsondersteuning

(Royal College of Nursing, 2011)

Intakegesprek	levensbeschouwing	54%
	betekenis situatie patient	52%
Contact	luisteren	66%
	verwijzen naar geestelijk verzorger zelf	53%
	gesprek aangaan	30%
Documentatie	aantekeningen zorgdossier	33%
	levensvragen behandelplan	23%
Teamoverleg	spiritualiteit bespreken	21%
Akkerman et al. (2010), TVZ		

Spirituele zorg

Multidisciplinaire benadering A-B-C

Richtlijn spirituele nood, Versie 1.0, 2010, VIKC

Latende Modus

	Arts Verpleegkundige	Geestelijk verzorger	Psycholoog Psychiater Psychosoc. hulpvrl.
Aandacht	Luisteren – Ondersteunen - Onderkennen		
Begeleiding	Signaleren Doorverwijzen	Onderkennen - Begeleiden	
Crisisinterventie	Signalaren Doorverwijzen	Onderkennen Begeleiden (soms behandelen)	Onderkennen Begeleiden Behandelen

Competenties spirituele zorg

- **Persoon** en spiritualiteit
  - Houding
  - Communicatie
- **Methode** en spiritualiteit
  - Planning van spirituele zorg (o.a. screening)
  - Ondersteuning en begeleiding (interventie)
  - Verwijzen
- **Beleid** en spiritualiteit
  - Professionalisering en kwaliteitsbevordering

Bron: Spiritual Care Competence Scale (SCCS). R. van Leeuwen, *Journal of Clinical Nursing*, 2009)

Current Status of Spirituality in Cardiac Rehabilitation Programs: A review (n=6)

Nadarajah, Berger & Thomas (2013), Journal Of Cardiopulmonary Rehabilitation and Prevention

- Kwantitatief:
- Negatieve religieuze coping (boosheid op God): minder QOL en self-efficacy (n=2)
- Spirituele interventies:
  - Ontspanningsoefeningen (gebed, meditatie, mindfulness, yoga) n=2: sign.
  - Gespreksgroep spiritualiteit: persoonlijke spiritualiteit, spiritueel welzijn n=1
  - Effect op medische (RR, gewicht, vetgehalte, oefencapaciteit, hartfunctioneren) en psychologische (depressie/angst) outcomes
  - Geen éénduidige meetmethode; invloed welke interventie???
- Kwalitatief (n=1):
  - confrontatie met sterfelijkheid, zingevingvragen, 'herijken' eigen spiritualiteit
  - Beginfase revalidatie steun van S/R: troost, vrede
  - Vervolg: sociale steun, ontspanning, verandering, groei, betekenis

Intake/anamnese

‘ik denk wel dat we het zien, bij patiënten, nood of grote zorgen of existentiële nood, maar dat is pas als het zich erg aandient. Maar een patiënt actief bevragen of daar aandacht voor te hebben, dat is heel verschillend per verpleegkundige. Het is geen beleid of standaard, iedereen is in de anamnese of in contact vrij hoe je dat vormgeeft’

Bron: van Leeuwen, van Laarhoven, Schep-Akkerman (2013) Holistic Nursing Practice

Spirituele anamnese: verkenning spiritueel functioneren

- Screening: snel/kort onderzoek door arts/verpleegkundige
  - ‘hoe belangrijk is religie/spiritualiteit voor u bij het omgaan met de ziekte?’
  - ‘welke rol speelt het op dit moment?’
  - ‘Are you at peace?’ (Steinhauser, 2006)
- History: uitgebreider in kader van brede anamnese door arts/verpleegkundige - over leven – behoeften – hoop
- Assessment: geestelijk verzorger – diepte interview – basis voor gespecialiseerde geestelijke zorg

(Puchalski, 2010)

Open/gesloten benadering

Spirituelle anamnese (hystory)

FICA (Puchalski & Romer, 2000)	SPIRIT (Maugans, 1996)	HOPE (Anandarajah & Hight, 2001)	Spiritual history (Koenig, 2002)
<p>Faith and belief</p> <p>Importance</p> <p>Community</p> <p>Address in Care or Action</p>	<p>Spiritual belief system</p> <p>Personal spirituality</p> <p>Integration with a spiritual community</p> <p>Ritualized practices and restrictions</p> <p>Implications for medical care</p> <p>Terminal events planning</p>	<p>sources of Hope, strenght, comfort, meaning, peace, love, connection</p> <p>the role of Organized religion</p> <p>Personal spirituality and practices</p> <p>Effects on care and end-of-life decisions</p>	<p>Cope with illness, source of distress</p> <p>Supportive spiritual community</p> <p>Troubling spiritual questions</p> <p>Influence care</p>

Ethische principes zorg (Beauchamps & Childress, 2009)

- Het goede doen voor de patiënt; wat is heilzaam?

Respecteren, tegemoet komen aan spirituele behoeften

‘zorgverleners hebben een ethische verplichting om aandacht te hebben voor alle dimensies van een persoon in het kader van holistische zorg’

(Casarez & Engebretson, 2012)

- Brengt (gezondheid van) patiënt niet in gevaar

Negeren van spirituele behoeften

- Autonomie

Eigen principes opzij, uitgaan van wat belangrijk is voor de patiënt

- Rechtvaardigheid

Advocaat van de patiënt, helpen spirituele behoeften te uiten

Spirituele zorg

Wat wel, wat niet?

(Pesut, 2006; Casarez & Engebretson, 2012)

vermijden ----- opdracht

Verschillende opvattingen

Handelingsverlegen

Niet mijn taak

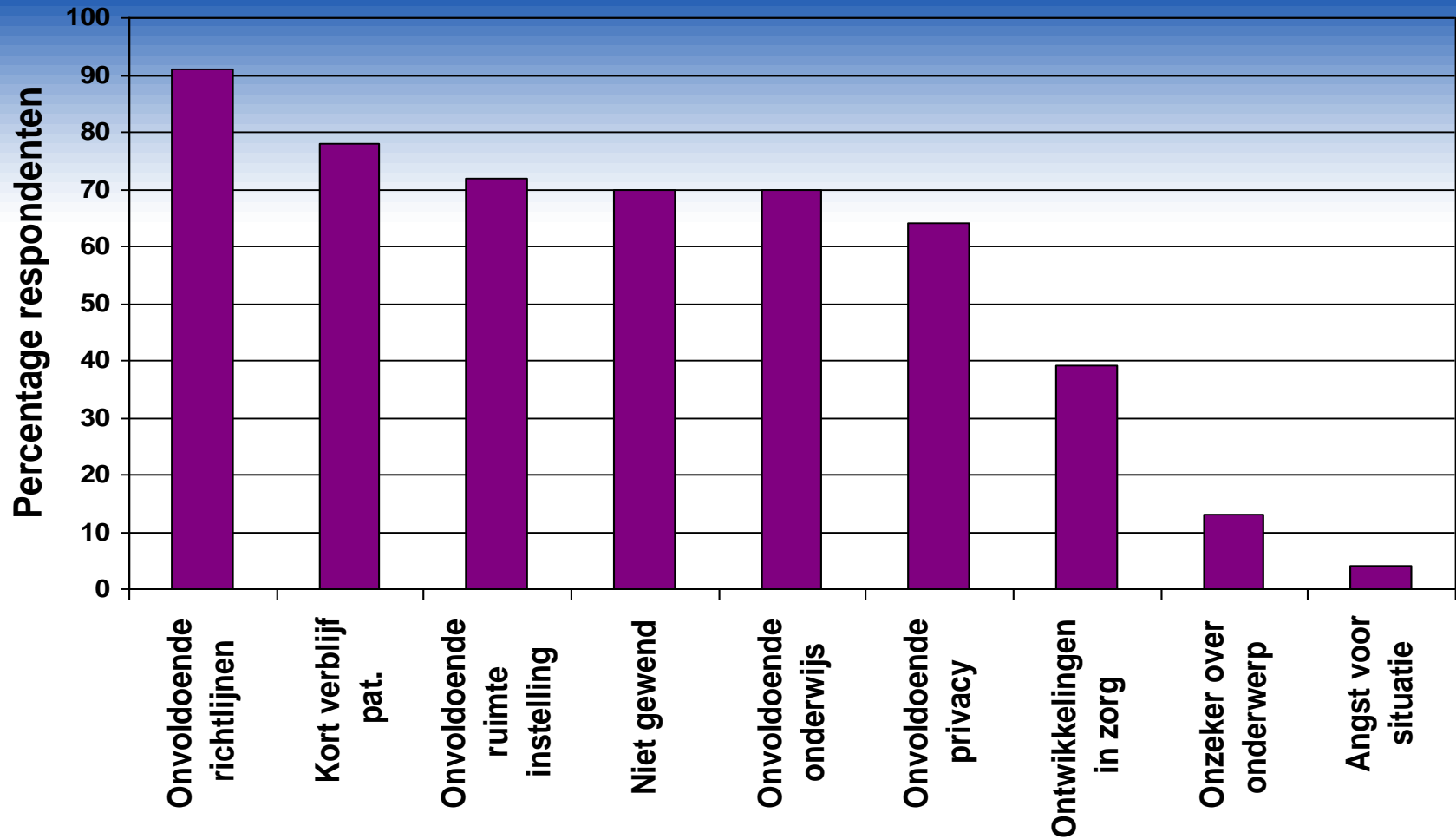
Privé

Dwang

Competentie overstijgend

Belemmerende factoren spirituele zorg

Akkerman et al, 2010

Ethisch handelen in spirituele zorg

(Winslow, 2007)

- Herken de spirituele behoeften, bronnen en voorkeuren
- Volg wensen van de patiënt
- Dwing (je eigen geloof en praktijken) niet op
- Bewust van uitwerking van eigen opvattingen (geloof)
- Integer en respectvol

Connecting

Model van verbondenheid

Cone, 1997

Professional		Persoon
Fase 1 Acceptatie	Fase 2 Ondersteuning	Fase 3 Zorg
Vertrouwen - waarderen Tijd – luisteren respect	Identificatie Spirituele behoefte – bronnen	Kwetsbaar worden Risico nemen zelf onthullen
Vaststellen spiritualiteit Waarden – overtuigingen praktijken	Diagnose - Interventie Spirituele nood	Verdieping Samen zoeken - reflectie

René van Leeuwen
Bart Cusveller

LEMMA

VERPLEEGKUNDIGE ZORG EN SPIRITUALITEIT

Professionele aandacht voor
levensbeschouwing, religie
en zingeving

lectoraatzorgenspiritualiteit@gh.nl

rleeuwen@gh.nl